

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Մանեղական հասարակութիւնը մօտէն ճանաչելու պէտքը—«Թէրջիմանի» և «Շարքի-Ռուսի» բանակները համիլամուսթեան մասին տպուած յօդուածին առիթով—Ծգիպտոսի մէջ լոյս տեսնող «Թիւրք» լրագրի հայ-եացքը համիլամուսթեան մասին—«Շարքի-Ռուսի» Բագու փոխադրութեան պատճառով թուրք լրագրի ուղղութեան մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնը—Աղայիվ «Շարքի-Ռուսի» խմբագրի—«Շարքի-Ռուսի» հին շրջանը, մատուցած ծառայութիւնները և նոր «Շարքի-Ռուսը»—Աղայիվի «հաւատոյ-հանդանակը»:

Այն բոլորներ, երբ ձեռք կ'առնեմ գրելը Կովկասի մահմեդական կեանքին ու մտքին արտայայտութիւնները արձանագրելու, բախտի ահաւոր ու անակնկալ խաղով մը, դարեր շարունակ իրարու հետ խաղաղութեամբ ապրող հայ և մահմեդական հասարակութիւնները, Բագուի փողոցներուն մէջ եղբայրասպան կռիւ մը կը մղեն, արեան հեղեղներ հոսեցնելով:

Մենք որ միշտ ջանացած էինք իսլամ իրականութեան մէջ ընդգծուող գաղափարական հոսանքները, միսթարական փաստներն ու յուսատու երևոյթները մեր ընթերցողներուն մատնանիշ ընելով՝ հայ և թուրք ժողովուրդներու միջև բարեկամական կապը աւելի ամրապնդել, սրտի անհուն մօրմոքով մը երկու դրացի ազգերը իրարմէ աւելի հեռացած կը գտնենք:

Միևնոյն երկրին մէջ ապրող, միևնոյն շահերն ունեցող երկու ցեղերուն համար ալ Բագուի զէպքերը զարհուրելի աղէտք մը կը կազմեն: Երկու հասարակութիւններու մէջ գործող գիտակից աւելբու անյետաձգելի պարտականութիւնն է աշխատիլ լեցնելու այն վիհը, որ փորեցին երկու կողմէն ինկած հարիւրաւոր դիակները: Մերձեցումը երկու տարրերուն մէջ կարելի պիտի ըլլայ հաստատել իրար աւելի լաւ ճանաչելով, զիրար աւելի մօտէն ուսումնասիրելով: Մենք՝ հաւատարիմ մեր ուղղութեան, պիտի ջանանք առանց փաստերը խեղաթիւրելու, ինչպէս և առանց որեւէ նկատումի զոհելու ճշմարտութիւնը—որքան որ ալ դառն ըլլայ—անվերապահութեամբ ու անկեղծօրէն շարունակել մեր գործը:

«Մուրճի» նախորդ համարով մեր ընթերցողներուն ներկայացուցինք այն շահագրգիռ յօդուածը, որ հրատարակած էր «Շարքի-Ռուս»՝ «Համիսլամութեան» մասին: Այդ յօդուածը ինչպէս կարելի էր գուշակել, և ինչպէս կ'երևայ, մեծ աղմուկ է բարձրացուցեր մահմեդական շրջանալիներուն մէջ: Ղրիմ հըրատարակուող «Թէրջիման» լրագիրը, իր խմբագրին՝ Կասպիրինսկիի բերանով սաստիկ կը յարձակուի «Շարքի-Ռուսի» վրայ, նոյն յօդուածը հրատարակած ըլլալուն պատճառով:

Ինչպէս մեր ընթերցողները կը յիշեն, այդ յօդուածը գրուած էր այնպիսի ձևով մը, որ իսկապէս դիւրին չէր ըսել թէ հեղինակը համիսլամութեան գաղափարին համակիր էր, թէ հակակիր: Յօդուածին գոնէ արտաքինէն դատելով մարդ այն տպաւորութիւնը կ'ունենար, որ հեղինակը համիսլամութեան համակիր չէ: Բայց մենք դարձեալ դիտել կուտանք, որ յօդուածը գրուած էր այնպիսի տոնով, որ համարձակ եզրակացութիւններ հանել դժուար էր և այդ պատճառով ալ մենք մեզի թոյլ չէինք տուած որևէ մեկնութիւն տալու: Մենք բաւականացած էինք յանձնելով զայն մեր ընթերցողներու սեփական դատողութեան:

Արդ, Իսմայիլ բէգ Կասպիրինսկին գոհ չէ Մէհմէտ աղայի այդ վարմունքէն: «Թէրջիմանի» խմբագիրը կը ցանկար որ «Շարքի-Ռուսը» այդ հարցը երբէք չբարձրացնէր «լրագրութեան մէջ», որովհետեւ «այդ հարցի յուզումով հաւանական է որ «Շարքի-Ռուսը» ոռւս կառավարութեան կասկածները հրաւիրէ Ռուսաստանի մահմեդականներուն վրայ»:

«Շարքի-Ռուսը» այդ ամբաստանութիւնը անհիմն կը գտնէ և հետեւեալ ձևով կը փաստարանէ: Համիսլամութեան հարցը լրագրական վիճաբանութեան նիւթ դարձնելով չէ որ ոռւս կառավարութեան կասկածները մահմետականներու վրայ կը հրաւիրենք, այլ, իբրեւ հրապարակաօս, այդ յայտնի հարցի մասին լուռութիւն պահպանելով: Պէտք է խոստովանել որ այդ հարցը թագուծ չէ, և ոռւս կառավարութիւնը իր դեռպաններու, հիւպատոսներու, գործակալներու, լրատուներու և լրագիրներու միջոցով մեզմէ հազար անգամ լաւատեղեակ է անոր էութեան և ամեն ըսուելի ստացած կերպարանափոխութիւններուն:

«Մեր փոքրիկ «Թէրջիմանի» և նորածին «Շարքի-Ռուսի» համիսլամութեան մասին լուռութիւն պահելը՝ կը բացազանչէ Մէհմէդ աղա, միթէ ամբողջ քաղաքական աշխարհին մտազբաղութիւն պատճառող այդ քաղաքական և կրօնական հարցի չզոյլութեան ապացոյց կարելի է համարել»:

Ու «Շարքի-Ռուսը» ինքզինքը պաշտպանելու համար կը յիշէ Եգիպտոսի մէջ Երիտասարդ-Թիւրքերու ձեռքով հրատարակուող «Թիւրք» լրագիրը, որ միաժամանակ արծարծած էր միեւնոյն հարցը՝ «Շարքի-Ռուս» այն միտքը կը յայտնէ, որ Երիտասարդ-Թիւրքերը պէ՛տ հարցը յուզելով կուզեն Եգիպտոսի այժմեան տէր անգլիացիներուն ցոյց տալ, որ իրենք ալ հակակիր են համիւլամութեան գաղափարին և ուրիշ ազգութիւններու և կրօններու դէմ ոչ մէկ թշնամութիւն չունին: Երիտասարդ-Թիւրքերու միակ ցանկութիւնն է Թուրքիան բարեկարգուած տեսնել: Ու իր ըսածները հաստատելու համար Կովկասի թուրք թերթը առաջ կը բերէ Եգիպտոսի Երիտասարդ-Թիւրքերու օրդանէն հետեւեալ հատուածը:

«Համիւլամութիւնը օտարոտի գաղափար մըն է, որ ոչ մէկ ժամանակ խօսքէն գործի չանցաւ: Մինչև անգամ ձեռնարկութեան սկզբնաւորութիւն չունեցաւ: Եւ այդ՝ այն պատճառով՝ որ համիւլամութիւնը իրականութեան հետ չի համաձայնիր, որովհետև երեւակայական անկարելիութիւններու շարքին կը պատկանի: Որպէսզի կարող ըլլանք համիւլամութեան գաղափարը իրագործել, պէտք է այն աստիճան զօրեղ ըլլանք, որ կարողանանք դիմադրել ամեն տեղ մահմետականներուն վրայ իշխող պետութիւններուն—անգլիացիներուն, ֆրանսացիներուն, ռուսներուն և այլն: Պէտք է մինչև անգամ այն աստիճան հզօր ըլլանք, որ՝ ինչպէս երբեմն, ի վիճակի գտնուինք, ոչ թէ այդ ազգերուն, այլ ամբողջ քրիստոնէութեան դէմ մաքառելու և զանոնք նուաճելու: Մինչդեռ մենք ի՛նչ միայն անկարող ենք յարձակուելու անոնց վրայ և յաղթելու, այլ նոյնիսկ ճար ու դարման կը փնտռենք ինքզինքնիս պաշտպանելու և պահպանելու: Կը փնտռենք և չենք գտնել: Ռումելիի (Մակեդոնիա) մահմեդականները պաշտպանելու անկարող ենք ու Հնդկաստանի մահմեդականները նուաճելու կը ձգտինք: Սա բացարձակ յիմարութիւն է: Մեր սուլթաններուն, մեր վէզիրներուն, մեր գրագէտներուն մէջ զորոնք են որ այդ անկարելի գաղափարին իրագործման ջանք են գործ դրեր. մենք չգիտենք, չենք տեսներ: Մենք որ անկարող ենք պուլկարները, յոյները, թուրքերը իրարու հետ հաշտ ապրեցնելով ֆրանսացիներուն, գերմանացիներուն, իտալացիներուն պէս պետութիւն մը կազմել՝ ի՛նչպէս պիտի կարողանանք այժմ Ասիայի, Ափրիկէի, Եւրոպայի մէջ ցրուած մահմեդականները միացնել և իսլամական պետութիւն մը ստեղծել: Ասիկա գեղեցիկ, շքեղ, բայց անմիտ ցնորք մըն է: Դպրոցներու մէջ կրօնական դասերն աւելցնելով, Դամասկոսէն մինչև Մէքքէ երկաթուղի մը կառուցանելով այդ մեծ ու անկա-

ընկի գաղափարը իրագործելէն հետո ենք: Երբ ուսւ Լաւա-
ռավարութիւնը կ'աշխատի սլաւոնական տարրերը միացնել, ձու-
լել, երբ գերմանական պետութիւնը կը ջանայ գերման ժողո-
վուրդները մէկ դրօշակի տակ համախմբել—այս հասկանալի և
գովելի ճիգ մըն է, որովհետեւ իրագործելի է, որովհետեւ բոլոր
սլաւոններու և գերմաններու մէջ բացի կրօնական մերձաւո-
րութիւնէն կայ և բարբերու, մտքերու, հայրենիքի և կլիմայի
մերձաւորութիւն: Մանաւանդ անոնց մեծամասնութեան մէջ
գոյութիւն ունին լեզուի միութեան պէս այլ և այլեական կա-
պեր: Մինչդեռ աշխարհի մէջ գտնուող բոլոր մանմեղականնե-
րը՝ բացի կրօնքէն, ուրիշ ոչ մէկ միութեան կապ չունին: Գեր-
մանացիները ընդհանրապէս Եւրոպայի միջին մասը կը գրաւեն,
իսկ սլաւոնները արևելեան մասի մէկ ծայրէն միւսը: Եւասոնք
կրնան իշխանութեան մը, վարչութեան մը տակ մտնել: Սա-
կայն մէկզի թողնելով իսլամներու միութեան ուրիշ գծուարու-
թիւնները, անոնք իրարմէ բաժանուած են աշխարհագրական
ահագին հեռաւորութիւններով, որը ինքն ըստ ինքեան խոշոր
արգելք մը կը հանդիսանայ համիսլամութեան մտքին:

«Շարքի-Ռուս»-ը այս հատուածը մէջ բերելէ յետոյ կ'ա-
ւելցնէ. «Թիւրք լրագիրը օսմանցիներու տեսակէտով այս-
պէս կը դատէ, քսան և հինգ տարիէ ի վեր՝ Ելզըզի պալատին
համիսլամութեան անիրագործելի գաղափարին համար ի զուր
գործ գրած ջանքերը. իսկ «Շարքի-Ռուս»-ը՝ որ ուսւ պետու-
թեան հպատակ եղող մանմեղականներուն լրագիրն է, տեսէք
թէ Խնչ կերպով կը ջրէ համիսլամութեան գաղափարը»:

Ու Մէհէդ աղա՝ առաջ կը բերէ «Շարքի-Ռուս»-ի № 162-ի
մէջ տպուած՝ և մեր ընթերցողներուն ծանօթ յօդուածին վեր-
ջին մասը, ուր Շահթախթինսկի կը յայտարարէր: Համիսլամու-
թիւնը քրիստոնեայ պետութիւններու հպատակ մանմեղական-
ներուն բարոյական այն ֆիասը կը պատճառէ, որ քրիստոնեայ
պետութիւնները իսլամական կրօնքին թշնամին ցոյց տալով՝
մանմեղականները կը մղէ ծուռ աչքով նայել եւրոպական քա-
ղաքակրթութեան վրայ և չօգտուել անկէ: Համիսլամականնե-
րու մեծագոյն ֆիասն այն է, որ անոնք կրօնքը քաղաքական նը-
կատումներու գործիք կը շինեն: Սուլթանը իր խալիֆէութեան
տիրոգոսէն օգտուելով կ'ուզէ՝ օտար երկիրներու մանմեղական-
ները իրեն օժանդակներ դարձնել: Բայց Հնդկաստանի մանմե-
ղականին համար օսմանեան կայսրութեան յարատեւութիւնէն
կամ անկումէն ոչ շահ կայ, ոչ ֆիաս: Աստուած մի արասցէ, ե-
թէ օսմանեան կայսրութիւնը աշխարհէն վերացուի, Մէքքէի և
Մէդինէի պաշտպանութիւնը Եգիպտոսի խզիվին կը յանձնուի...

Մէկ խօսքով եթէ համխալամութեան զաղափարը ջնջուի, իսլամութիւնը ասելի կօգտուի քան կը ֆնասուի:

Մէհմէդ աղա Շահթախթինսկի անա այս մտքերը յայտնած էր իր յօգուածին վերջին մասին մէջ: Այդ կտորը անփոփոխ առաջ բերելէ յետոյ, խօսքը «Թէրջիմանին» ուղղելով յետագայ խորհրդածութիւնները կընէ:

«Մի զարմանաք եթէ «Շարքի-Ռուս» և «Թիւրք» լրագիրները այս խնդրին մէջ համակարծիք են: «Թիւրք»-ի հրատարակիչներն ևս «Շարքի-Ռուսի» խմբագրին պէս եւրոպական գիտութեամբ և փիլիսոփայութեամբ իրենց ուղեղը զարդարած ըլլալով՝ քաղաքական աշխարհի մէջ իրականութիւնը երևակայութենէն զանազանելու չափ խելք ունին: Եւ որովհետեւ որքան ուշիմ, նոյնքան ճշմարտասէր են, ճշմարտութիւնը՝ իրենց ազգին փրկութեան համար յայտարարելէ ետ չեն կենար: Ճշմարտութիւնը ամբոխին անախորժ պիտի երևայ եղեր և լրագիրքիչ պիտի ծախուի եզեր, թո՛ղ այդպէս ըլլայ: Խնչ փոյթ: Նիւթական շահու համար ազնիւ մարդը ժողովուրդը չի մոլորեցընէր, անոր սխալ ճամբայ ցոյց չի տար:

«Թէրջիմանը» իր 78 համարին մէջ մեզ զրպարտելով կըսէ թէ՝ համխալամութիւնը Ռուսաստանի շիա և սիւննի ժողովուրդները իրարու մօտեցուցած էր. «Շարքի-Ռուսը» այս մերձեցումէն գոհ չէ, որովհետեւ այս մերձեցումը, անոր խռովարար երևակայութեան համեմատ, իբրեւ թէ ուս տէրութեան ֆնասակար է եղեր և այդ պատճառով ալ «Շարքի-Ռուսը» խիստ կերպով քննադատեր է այդ մերձեցումը, որպէսզի ուս կառավարութիւնը մահմեդականներուն վրայ կասկածանքով նայի: Եւ որովհետեւ մահմեդականները ուս կառավարութեան հաւատարիմ են, իբրեւ թէ անոնք վշտացեր են «Շարքի-Ռուսի» իրենց վերագրած նենգամտութեան համար:

Եւ «Շարքի-Ռուս» կընդգծէ իր հակառակորդին՝ «Թէրջիմանի» հետեւեալ հատուածը:

«Շարքի-Ռուսը» իր № 172-ի մէջ բողոք կը յայտնէ նոյնպէս մահմեդականներուն դէմ: Հին ժամանակներէ ի վեր իրարու թշնամի եղող շիաներն ու սիւննիները հիմա իրար կը սիրեն և միմեանց ննջեցեալներու յուղարկաւորութեան ներկայ կըլլան եղեր (և իբրեւ թէ այս երևոյթը ուս պետութեան անհանդուրժելի համխալամութեան մտքի մէկ արդիւնքն է եղեր կը նկատէ «Շարքի-Ռուսը»): Մենք այս լրագրին Խնչ պատասխանենք. մենք հանդիպեր ենք շատ յուղարկաւորութիւններու, ուր մեռնող Ահմէդի մը կամ Մէհմէդի մը մարմինը պատուելու համար, ուսներ և հայեր ալ գտնուեր են: Եւ հակառակը:

«Շարքի-Ռուսի» տրամաբանութեան համեմատ, այս անկրօնութիւնը, այս անտոհմասիրութիւնը ապացոյց է կոսմոպոլիտիզմի, մինչդեռ այդ բոլորը քաղաքակրթութեան և քաղաքավարութեան մէկ նշանն է, ուստի իշխանութեան տակ ապրող ժողովուրդներու համահարեցման սիրութեան մէկ արդիւնքն է։ Այս բոլորը «Շարքի-Ռուսը» չգիտէ։ Գիտէ, բայց ժողովրդի կրթութեան մակարդակը բարձրացնելու փոխարէն, կաշխատի նմանիլ այն հովիւին, որ իր հօտը խրտենցներով լեռնէն վար կը գահավիժէ և համիսլամութեան գաղափարով՝ մահմեդականները ուսուցանելու կառավարութեան աչքին կանկալածի կը դարձնէ։ Առտուած վկայ չգիտենք թէ ի՞նչ է շարքի-ուսականներուն նպատակը»։

Եւ Մէհմէդ աղա այս հատուածին կը հակադրէ իր յօդուածի այն մասը, ուր կը խօսէր շիաներու և սիւննիներու յարաբերութեան մասին և որը ծանօթ է արդէն մեր ընթերցողներուն։ «Շարքի-Ռուսն» իր յօդուածի այդ կտորին մէջ պարզապէս կը հաստատէր, թէ մահմեդական կրօնի երկու գլխաւոր բաժանմունքներուն հետեւողները իրենց նախկին հակառակութիւնն ու ատելութիւնը մոռցած են։ Այժմ շիաներն ու սիւննիները իրարու հետ շատ սիրալիւր յարաբերութեան մէջ են։

Ու Շահթախթինսկի իր երկու համարի մէջ ամփոփած երկար պատասխանը կը վերջացնէ յայտարարելով, որ ինքը շիաներու և սիւննիներու մերձեցման ջերմ փափագող մըն է։

«Թէրջիման» յայտնած ըլլալով որ «Շարքի-Ռուսի» խմբագիրը շիա մըն է և հետեւաբար՝ սիւննիները պէտք չէ անոր լրագիրը կարդան, Մէհմէդ աղա կը բացազանչէ։

«Այո, Կասբիլիինսկի բէգ, ծառանիդ շիա եմ որովհետեւ ծնողքս ալ շիա են եղեր և ես իմ ծնողներուս կրօնին մէջ հաստատ կը մնամ։ Սակայն իմ շիաութիւնս այն տեսակ շիաութիւն մըն է, որ զիս թշնամի չի դարձներ սիւննիներուն։ Սիւննիներուն և շիաներուն կրօնական դաւանանքին մէջ գտնուող տարբերութիւնն այնքան քիչ է, որ օտար գիտնականներն իսկ կը հաստատեն այդ։ Իմ շիաութիւնս այնպիսի շիաութիւն մըն է, որ ի՛նչ միայն սիւննիներուն այլ և բոլոր էհլի-քիթաբներուն *) հետ թշնամանալ թոյլ չի տար, և ընդհակառակը կը մղէ սիրել զանոնք։ Իմ շիաութիւնս այնպիսի շիաութիւն մըն է, որ

*) Էհլի-քիթաբ—գրքի տէր—այսինքն այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք լեզու և ս. գիրք ունին.

զիս կը դրդէ միևնոյն մարմնի անդամները դաւանել հաւասարապէս թէ հեթանոսը, թէ վայրենին և թէ քաղաքակրթուածը, մէկ խօսքով ամբողջ մարդկային ազգը։ Նա մարդկանց՝ և՛ կրօնական և՛ փիլիսոփայական կարծիքներու մէջ սխալներ կը տեսնեմ, բայց այդ բանը զիս երբէք չարգիլեմ—համարձակ և կատարեալ խղճով կարող եմ հաստատել—որ զանոնք իմ եղբայրներս ընդունեմ...

Ու այս միևնոյն լարին վրայ Մէհմէդ աղա կը շարունակէ երգել ներողամտութեան, կարծիքներու պղատութեան, մարդասիրութեան գեղեցիկ, բայց առաձգական սկզբունքները...

* *

Մեր ընթերցողները հեռագրներէն տեղեկացան արդէն, որ «Շարքի-Ռուս»-ի հրատարակութիւնը փոխադրուած է Բագու, կառավարական թոյլտուութեամբ։ Թուրք լրագիրը փոխադրուելով թուրք աւելի խիտ ազգաբնակչութեան մը, իսլամական աւելի բազմամարդ կեդրոնի մը մէջ, թէ՛ լրագիրը և թէ՛ ժողովուրդը մեծապէս պիտի շահին։ Բայց «Շարքի-Ռուս»-ը իր հրատարակութիւնը փոխադրելով Բագու, պարզ տեղափոխութիւն մը չկրեց, այլ կատարեալ յեղափոխութիւն մը, իր խմբագրական կազմին ու իր ուղղութեան մէջ։

Յայտնի է որ Շահթախթինսկին՝ ժամանակ մը թունդ կը ունէր մղեց Աղայեվի դէմ։ «Շարքի-Ռուս»-ի խմբագրին համար Աղայեվը ոչ սկզբունք ունէր, ոչ բարոյական։ Յետոյ, յանկարծ՝ մոգական գաւազանի հարուածով մը, նոյն Աղայեվը դարձաւ օրինակելի մարդ մը, ամբողջ մահմեդականներուն համար։ Գոնէ այդպէս կը հաստատէր «Շարքի-Ռուս»-ի մէջ տպուած յօդուած մը։ Ու Մէհմէդ աղան և Աղայեվը իրարու հետ համընդունեցան։ Այդ պարզ հաշտութեան մը նախաբանը չէր, այլ կատարեալ համերաշխութեան մը, գործակցութեան մը ըսկիզբը։ Այդ յօդուածին վրայ Աղայեվը սկսաւ կանոնաւորապէս աշխատակցիլ «Շարքի-Ռուս»-ին։ Մենք՝ հեռուէն զիտողներս, ընականաբար զարմացանք այդ ապշեցուցիչ volte-face-էն։ Ի հարկէ մենք կ'ուզէինք, որ «Շարքի-Ռուս»-ը իր առաջին քայլերուն իսկ համերաշխութեամբ գործէր Աղայեվի հետ, որը, յամենայն դէպս, թուրք ինտելիգենցիայի դրօշակակիրներէն մէկն է։ Նւ եթէ համերաշխութեամբ չգործէր ալ, գոնէ Աղայեվը ցեխի մէջ չքաշքշէր, գետնի հաւասար չընէր։ Բայց Մէհմէդ աղան, միևնոյն ազգի ներկայացուցիչներէն մէկն ըլլալով և ի հարկէ մեզմէ աւելի լաւ ճանչնալով իր հայրենակիցը՝ իր ըրածը գիտէր։ Մենք այդ բանի մէջ խառնուելու ոչ իրաւունքը ունէինք, ոչ ալ ձեռնհասութիւնը։ Մեզի պարզ հանդիսատեսի

դեր մը վիճակուած էր ու ատով ալ մենք գոհացանք: Բայց, յանկարծ, Շահթախթինսկին, ինչպէս ըսինք, նախկին հրէշին մէջ հրեշտակ մը տեսաւ: Սա՛ տրամաբանութեան, առողջ դատողութեան դէմ զեղծում մընէր ու մենք այդ անհետևողականութիւնը ժամանակին մատնանիշ ըրինք:

Արդ, Շահթախթինսկին ոչ միայն Աղայեվը իր աշխատակիցն ըրաւ, այլ և իր ընկերակիցը, գործակիցը, շահակիցը, «Շարքի-Ռուս»-ի խմբագիրը գնաց Պետերբուրգ և իր թերթը Բագու փոխադրելու արտօնութեան հետ թոյլտուութիւն ձեռք բերաւ Աղայեվը լրագրին երկրորդ խմբագիր նշանակելու: Եւ այսպէս, այժմ, «Շարքի-Ռուս»-ը ունի երկու տէր՝ Մէհմէդ աղան և Աղայեվը, որը այդ արտօնութեան համար, բնական է, վճարած է գումար մը, բաւական կարևոր գումար մը, թուրք թերթի հիմնադրին: Գուցէ այստեղ է պահուած՝ Շահթախթինսկին՝ Աղայեվի հետ հաշտուելու գաղտնիքը:

Բայց «Շարքի-Ռուս»-ը՝ Աղայեվին ալ ձեռքն անցնելով՝ արդեօք իր ուղղութեան մէջ փոփոխութիւն մը չկրնց: Անս հետաքրքիր հարցը:

Փաստերը մեզի ցոյց կուտան և ճշմարտութիւնն ալ մեր վրայ պարտք կը դնէ ըսելու, որ՝ «այո»: Եւ այդ փոփոխութիւնը աւելի յետադիմական, աւելի պահպանողական է, քան ազատական:

Մինչև հիմա «Թուրք մամուլը» վերնագրին տակ գրած մեր յօդուածներէն մեր ընթերցողները նկատեցին, որ մենք կատարեալ անկողմնապահութեամբ Մէհմէդ աղայի ուղիղը քայլերը ծափահարեցինք, իսկ խոտորումները նշաւակեցինք: Մենք մեր դատողութիւններուն և գնահատումներուն մէջ նկատի ունէինք միմիայն արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը: Մեր վերաբերմունքը դէպի «Շարքի-Ռուս»-ը առ հասարակ, աւելի սիրալիր ու համակրակից եղած էր: Եւ այդ բանը, ինքը՝ «Շարքի-Ռուս»-ը նկատած էր, ու իր էջերուն մէջ նոյնիսկ արձանագրած:

Շահթախթինսկին մեզի երեցած էր, եթէ ոչ անսայթաք, խիստ սկզբունքներով, հրապարակասօսական առաջադէմ, արմատական ուղղութեամբ գործող մարդ մը, գոնէ այնպիսի մէկը, որ բարի կամեցողութեամբ օժտուած է իր տգէտ, խաւարի մէջ խարխափող հայրենակիցներուն օգտակար ըլլալու, որքան կը ներեն մահմեդական աշխարհի մէջ տիրող նախապաշարումները, կանխակալ կարծիքները: Այսպէս «Շարքի-Ռուս»-ը յաճախ խօսեցաւ ազգերու համերաշխութեան մասին, մրտրակեց, որքան պայմաններն ու հանգամանքները թոյլ կու տային ժողովրդի առաջնորդները—հոգևորականները՝ իրենց անտարբերութեան և տգիտութեան համար, արծարծեց մահ-

մեղական հոգևոր բարձրագոյն դպրոց մը ստեղծելու միտքը, բարեգործական ընկերութիւն մը ստեղծելու գաղափարը, ծաղրեց թուրք հասարակութեան թերութիւնները և այս կարգի ուրիշ, օգտակար պայքարներու շարքին մէջ մեծ տեղ մը տուաւ թուրք կանանց ազատագրութեան հրատապ ու անյետաճրգելի հարցին, որու մասին մենք տեղեկութիւններ տուած էինք «Մուրճ»-ի նախորդ համարով:

Ասոնք արհամարհելի ծառայութիւններ չէին թուրք հասարակութեան համար Բայց այս վերջինը այդ բոլորը շատ աժան գնահատեց և ստիպեց Մէմէդ աղան դիմելու Աղայեվի գործակցութեան:

«Շարքի-Ռուսը» իր այդ քայլը ծանուցանելու համար թուրք ժողովրդին, անընդհատ տպեց հետեւեալ լիամբարական ազդէր». «Բազուաբնակ մեր հուշակաւոր գրագէտն ու հրապարակախօսը՝ Ահմէդ բէգ Աղայեվ՝ «Շարքի-Ռուսին» ընկերակից պիտի ըլլայ և խմբագրութեան գործը իր վրայ պիտի տանի. այսուհետև այս լրագրին ինչ կերպով մասնակից ու ինչ ուղղութեամբ գործակից ըլլալու մասին յայտարարած է մեր լրագրին № 256-ի մէջ: Ու այս խօսքերէն յետոյ նոյն ազդէր կը յայտնէր թէ Բազուի մէջ «Շարքի-Ռուսի» համար գրասենեակ մը բացուած է, ուր լրագրի աշխատակիցներն ու բաժանորդները կարող են թէ անձամբ և թէ պոստով իրենց յօդուածներն ու փողը յանձնել կամ ուղարկել:

Իսկ Աղայեվին՝ «Շարքի-Ռուսի» № 256-ի մէջ տպուած յօդուածը, որ «Նէ եօլա իշ կէօրէճէիք»—«Ինչ ճամբով գործ պիտի տեսնենք»—վերնագիրը կը գրէ, ամբողջ «հաւատոյ-հանգանակ» մըն է: Այդ յօդուածը իր գլխաւոր գծերուն մէջ պիտի ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն, «Շարքի-Ռուսի» նոր դիմագծութիւնը ծանօթացնելու համար: Ինչպէս պիտի տեսնէք, Աղայեվ Մէմէդ աղայի հետեւած ուղղութեան վրայ նոր բան չաւերացներ, ընդհակառակը կը կրճատէ: Աղայեվ գլխաւորապէս կը ծանրանայ թուրք կանանց հարցի մասին, որը Մէմէդ աղա յուզելու քաջութիւնն ունեցած էր և որու վրայ Աղայեվ կը փութայ խոշոր խաչ մը դնելու: Բայց խօսքը տանք Աղայեվին:

«Շարքի-Ռուսի» հետ մեր ընկերակցութիւնը, կը գրէ Աղայեվ, շատերուն զարմանք է պատճառելու մինչև անգամ այլ և այլ անձերէ ծաղրական նամակներ կը ստանանք: «Երկու տարի առաջ ինչ կը գրէիք և այսօր ինչ կը գրէք: Ինչ պատահեցաւ որ ձեր նախկին թշնամութիւնը այժմեան բարեկամութեան փոխուեցաւ: Այս փետակ հարցումներ շարունակ

կողողուն մեզի և մենք մեզ պարտաւոր կը զգանք այս մասին պէտք եղած բացատրութիւնները տալու:

«Մարդիկը իրարմէ զատող, իրարու թշնամի ընողը կրօնական գաղափարներու և սկզբունքներու տարբերութիւնն է: Անոնք զանազան ուղղութեամբ առաջանալով—ուղղութիւններ, որոնց լաւութեան համոզուած են—եւրեմի իրարու կը հանդիպին և ընդհարուելով կը ճմլուին: Բայց ժամանակ յետոյ, փորձառութիւն ձեռք բերելով՝ մէկ կողմը իր սխալը, իսկ միւս կողմն ալ իր խիստ վերաբերմունքն ու զայրոյթը կը խոստովանին և հաշտութիւն կը կնքեն»:

Այս առաջին մասին մէջ Աղայեմ կը ջանայ մեր քիչ վերը ակնարկած անհետևողականութեան պատճառները բացատրելու: Այդ զանազան ուղղութեան պատկանողները, ի հարկէ, Շահ-թախթինսկին և ինքը՝ Աղայեմն են: Մէկ կողմը «իր սխալը կը խոստովանի»-ն՝ Մէհմէդ աղային նետուած քար մըն է, իսկ «միւս կողմն ալ իր խիստ վերաբերմունքն ու զայրոյթը»՝ իր մասին: Այսպէս Աղայեմ կը հռչակէ իր կատարեալ յաղթանակը: Բայց կէտ մը մեզի բոլորովին անհասկանալի է. մարդիկ երբ ուղղութեամբ, գաղափարներով հակառակ են, միթէ կրնան իրարու գործակցիլ: Կարո՞ղ էք երևակայել, որ Սուլթան մը կամ Դլադըստըն մը, Ռիբո մը կամ Պրեսանտէ մը ձեռք ձեռքի տուած գործեն: Եւ կամ երևակայեցէք «Моск. Вѣд.»-ին և «Русск. Вѣд.» դաշնակցած: Սա անհեթեթութիւն մը պիտի ըլլար: Գոնէ այն երկիրներուն մէջ, ուր ուղղութիւն և գաղափար դատարկ խօսքեր չեն:

«Նախ և առաջ մահմեդականներու պարծանքը կազմող համեստութիւնը, թէ տղամարդկանց և թէ կանանց, «Շարքի-Ռուսի» մշտական քարոզութիւններէն մէկը պիտի կազմէ այսուհետեւ: Ամօթխածութեան վերաբերեալ աղմկայոյզ հարցեր ասկէ վերջ, «Շարքի-Ռուսի» էջերը չեն կարող գրաւել: Այնուհանդերձ մեր նպատակը տգիտութիւնն ու խաւարը քաջալիբել չէ: Ընդհակառակը, «Շարքի-Ռուս» քաղաքակրթութեան սրբազան շաւիղէն դուրս պիտի չելլէ: Մահմեդականներու գիտական, արհեստական և ուսումնական յառաջադիմութիւնները միշտ պիտի քաջալիբել: Այս գերագոյն նպատակին հասնելու համար երկու կէտ աչքի առաջ պիտի ունենանք. մարդ՝ ինչպէս արարական իմաստալից առածը կըսէ, պէտք է ամեն բանի, մանաւանդ ուրիշներէ փոխ առած գաղափարներու, սովորութիւններու, բարքերու և բարոյականի մէջ, խելացիութեամբ և զգուշութեամբ վարուի: Կապիւթիւնը ամեն պարագայի մէջ փառաւար է: Մենք քաղաքակրթութենէն և յառաջադիմութե-

նէն այն բաները միայն վերցնենք, որոնք մարդկային դատողութեամբ և իրենց էութեամբ լաւ են: Օրինակի համար, կնոջ համեստութեան խնդրի մէջ, պէտք է որ մենք շարեաթի պատուէրները նկատի ունենանք և քաղաքակրթութեամբ ժողովուրդներու փորձառութեանն դասեր վերցնենք: Ահա այն երկրորդ կէտը, ուրկէ չպիտի շեղի «Շարքի-Ռուս»-ը: Քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանի վրայ կեցող ժողովուրդները, կնոջ համեստութեան խնդիրներու մէջ իրենց գործած սխալներն այսօր կը խոստովանին: Պարիզի, Լոնդոնի, Բերլինի, Վիեննայի և Հոտմի փողոցները տեսողներ դիտեն, թէ եւրոպացիներու այսօրուան անդարմանելի ցաւերէն մէկն ու գլխաւորը՝ ո՞րն է: Ահա պէտք է որ այս փորձառութիւնները մեզի համար դաս ըլլան: Քաղաքակրթութենէն վերցնենք օգտակարը: Պէտք չէ որ քաղաքակրթութիւնը, ուսումը, գիտութիւնը դիմակ մը ըլլայ անպարկեշտութեան և անպատուութեան:

Այս քաղաքակրթութիւնը, ուսում, գիտութիւն և արհեստ ստանալը մեզի անհրաժեշտ է, գուցէ ամեն բանէ աւելի անհրաժեշտ: Սակայն մեր ինտելիգենտները ուսում ձեռք բերելէ յետոյ չպէտք է անօթխածութիւնն ու պարկեշտութիւնը մոռանան: Այս տեսակ ընթացքներ, ոչ քաղաքակրթութեան և ոչ ալ մահմեդականութեան վայել են: Ասկէ յետոյ «Շարքի-Ռուս»-ի գլխաւոր գործը պիտի ըլլայ այս կարգի զգուելի և դարչելի ընթացքներու առաջն առնել: Պիտի աշխատի որ կերպով մը քաղաքակրթութիւնն ու իսլամութիւնը միման, ձուլուին իրար և մարդը-ուսումնական դառնալով հանդերձ-անասուն չի մնայ...»:

Աղայեմ իր այս հատուածին մէջ դարձեալ քացի կու տայ Շահթախթինսկիին, որ «թուրք կանայք բաց թէ գոց երեսով պտտելու են»-ի հարցը յուզեց և պաշտպանեց այն միտքը, թէ մահմեդական կիներն ևս պէտք է որ իրենց միւս քոյրերուն ազատութիւնը վայելեն: Այս հարցի արծարծումը մահմեդականներու մեծ մասին դուր չեկաւ: Մէհմէդ աղան բաղխեցաւ իսլամական նախապաշարումներու փայտին: «Շարքի-Ռուս»-ի խմբագրին ձեռնարկած արշաւանքը շատ համակրելի էր սակայն: Թուրք կանանց յարաբերական ազատագրութեամբ ընէ որ կարելի պիտի ըլլար քիչ մը լոյս, քիչ մը թարմութիւն մտցնել մահմեդական ընտանիքներու լճացած, մռայլ կեանքին մէջ: Կրթութեամբ, հարեմական նախապաշարումները թօթափած մայրերն է որ պիտի պատրաստէին ապագայ գիտակից սերունդը: Մահմեդական երեխաները, առհասարակ ընտանեկան դաստիարակութենէ բացարձակապէս զուրկ, իրենց ֆեարուար, 1905.

մօր կաթին հետ պիտի ծծէին կամաց կամաց առաջադէմ կեանքի լուսաւոր, մարդկայնական ձգտումներու սերմերը:

Բայց Աղայեվը կը յայտարարէ. «ամօթխածութեան վերաբերեալ աղմկայոյզ հարցեր, ասկէ ետքը «Շարքի-Ռուս»-ի էջերը չեն կարող գրաւել»: Թուրք հրապարակախօսին և թուրք տղամարդկանց գիտնալու բանն է իրենց կիները բաց կամ գոց երեսով պտտցընելը: Սակայն Աղայեվը չարաչար կը սխալի, երբ կը կարծէ թէ Պարիզի, Լոնդոնի, Բերլինի, Վիեննայի և Հոտմի մայթերուն վրայ իրենց մարմինը ծախու հանող կիներու ցաւին արմատը պէտք է փնտռել անոնց փակ կամ բաց երեսով ման գալուն և կամ անոց բարոյական հասկացողութեան մէջ: Ասիկա չափազանց պարզամիտ դատողութիւն մընէ. դատողութիւնը՝ այն մարդկանց, որոնք անկարող են հասարակական, սոցիալական երևոյթներու խորն իշխել: Աղայեվը Եւրոպայի երես տուած մարդ է, իր ուսումը Պարիզ առած մարդ՝ և պէտք է պիտնայ, որ այդ «անբարոյական» կոչուած կանայք՝ եթէ իրենց զգուանքները փողով կը ծախեն, այդտեղ մեղաւորը ոչ թէ իրենց վայելած ազատութիւնն է, իրենց բարոյական ըմբռնումներու խեղաթիւրումը, այլ իրենցմէ վեր, իրենցմէ բարձր, անխուսափելի ու անողոք իրողութեան մը հրամայական պահանջը—կեանքի կոխը: Ահմէդ բէգ Աղայեվը կարող է միանգամայն ապահով ըլլալ, որ ոչ մէկ կին, նոյնիսկ բարոյական ամենաբուրժուազականութեան տէր կինը, իր սէրը չպիտի ուզէր շուայլել իր դիմացն ելլող առաջին մարդուն: Եւ եթէ այն կինը՝ որ հակառակ իր զգուանքներուն և իր ատելութիւններուն՝ զգուանքներ ու հաճոյքներ մատակարարողի տաժանելի դերը կը ստանձնէ, պէտք է ենթադրել, որ ան աշխարհի ամենադժբախտ արարածն է:

Բայց կարիք չկայ Եւրոպայի մայրաքաղաքները ման գալու: Նոյն տխուր երևոյթին կարելի է հանդիսատես ըլլալ և Թէհրանի փողոցներուն մէջ, ուր սակայն մահմեդական կինը երեսը փակ կը շրջի: Միթէ ծածկուած պտուտելը տնտեսական ճնշող պայմաններու զոհ դարձած իսլամուհին կը փրկէ իր եւրոպացի ըոյրերու դժբախտ ճակատագրականութենէն:

Այնպէս որ Աղայեվ, իբրեւ ժողովրդի առաջնորդ, իբրեւ հասարակական կարծիքներու ղեկավար, ցանկալի էր—և այդ իր պարտականութիւնն է—որ պէտք է աւելի շրջահայեաց ըլլար իրերն ու երևոյթները դատելու, վճիռներ արձակելու մէջ:

«Շարքի-Ռուսի» երկրորդ նպատակակէտը ուռւ պետութեան անկեղծօրէն հպատակուող մահմեդականներուն ծառայութիւն մատուցանելը պիտի ըլլայ: Ամեն տեղ, թէ աղքատի,

թէ հարուստի, թէ ազնուականի. և թէ ռամիկի, թէ շիա և թէ սիւննիի վրայ հաւասար աչքով նայելով, անոնց իրաւունքները պիտի պաշտպանենք: Անցեալին մէջ մահմեդականները ինչպէս են եղեր, ներկայիս մէջ ինչպէս են, ապագային ինչպէս պիտի ըլլան—այս բոլոր հարցերը մեր կարողութեան չափով պիտի լուսաբանենք: Եւ այս ուղղութեամբ՝ իսլամական պատմութեան, թուրք, արաբ, պարսիկ գրականութեան մասին զանազան ուսումնասիրութիւններ պիտի ներկայացնենք: Ասով հանդերձ, անոնց լաւ կամ վատ կողմերը պիտի ցոյց տանք: Որովհետեւ ամեն ժողովուրդի համար բարոյական հարցը ամենակարեւոր հարցն է:

«Աշխարհի վրայ միայն այն ցեղերը յառաջդիմելով բարեբախտութեան հասեր են, որոնք հաւատարմութեան, զուարճութեան, համբարշտութեան, ուղղամտութեան ճշմարտութեան սիրահար են եղեր... Ամեն մէկ խորհող մահմեդականին յայտնի է, որ մեր բարոյականը ներկայումս ճիշդն ընկած է և մեր սովորութիւնները ճիշդն ապականուած են. և իսկպէս, չկայ ժողովուրդ մը, ազգ մը որ բարոյականը ազնուացնելու կարիք զգայ այնքան, որքան մենք:

«Ահա «Շարքի-Ռուլը» ամենէն աւելի պիտի աշխատի մահմեդականներու այդ բարոյական ազնուացումին: Անհատականութիւններով և հասարակական երևոյթներու հետ կապ չունեցող հարցերով չպիտի զբաղուինք, այլ պիտի ջանանք ընդհանուր հասարակական թերութիւնները մատնանիշ ընել...»

«Մեր երրորդ նպատակէտը պիտի ըլլայ մահմեդականները դրդել ուսման, գիտութեան և արհեստներու: Ամեն խելանի անձի յայտնի որ մեր տգիտութիւնն է պատճառ մեր ցաւերուն և փորձանքներուն... Այս ուղղեզօծի մէջ ևս մեր միակ առաջնորդը սուրբ զուրանն ու իսլամական պատմութիւնը պիտի ըլլան: Թէ կրօնքի վիճաբարը եզոզ զուրանը ինչ ձևով կը նայի մարդկութեան, ուսման, գիտութեան վրայ, թէ անցեալի մէջ մահմեդականութիւնը ինչ ջանքեր գործ է դրած գիտութեան և մարդկութեան համար, այս բոլոր կէտերը «Շարքի-Ռուլ» մէջ պիտի պարզենք, որպէսզի մեր ներկայ տգիտութիւնը հակադրենք մեր պատմութեան և զուրանի հետ և այս կերպով մեր ազգի աչքը քիչ-քիչ բանալով փրկութեան նաւահանգիստը հասնինք:

«Մեր չորրորդ նպատակակէտն է Ռուսաստանի մէջ ապրող մեր հարեան ազգերու և ժողովուրդներու հետ մեր բարեկամական յարաբերութիւնները ամրապնդել: Մենք մահմեդական ըլլալով հանդերձ մարդ ենք, և մարդ ըլլալով մեծապէս կը մե-

դանչենք, եթէ կողիացած ապրինք: Պահելով մեր սովորութիւնները, պէտք է որ ամեն տեղ ուրիշ ժողովուրդներու հետ աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ մտնենք, անոնց թերութիւններուն և յատկութիւններուն տեղեակ դառնալով անոնց լաւ կողմերը իւրացնենք և ամենքէն բարձր ըլլանք: Կրօնքն ու հաւատքը ինչ մէկ ժամանակ կեղծիքի և բաժանման պատճառ չէ եղած և չի կրնար ըլլալ:

«Գալով Կովկասաբնակ մահմեդականներու, պէտք է որ իրենց դրացի ժողովուրդներուն, ռուսներուն, հայերուն և վրացիներուն հետ բարուոք յարաբերութիւններ մշակենք: Ո՛չ անոնք առանց մեզ, և ինչ մենք առանց անոնց մէկ քայլ չենք կրնար ընել: Այս չորս ժողովուրդներու գործերը, անցքերն ու ընթացքը այնքան իրարու հետ կապուած են, որ անկարելի է զանոնք իրարմէ բաժնել և անոնց մէջտեղ պատուարներ կանգնեցնել...»

«Անոնք են անս մեր նպատակակէտները—մահմեդականութեան ծառայութիւն, մարդկութեան համար ջանք և աշխատութիւն, ուսման և գիտութեան ծաւալումին ճիգ թափել: Եթէ այս ուղղութեան մէջ մենք սխալինք, ընթերցողներէն կը խնդրենք որ մեզի յիշեցնեն, մեր երեսին զարնեն մեր սխալը, որպէսզի մենք մեզ ուղղենք: Այդպիսով մեզ երախտապարտ կընեն: Յոյս ունինք որ մեր ազնուատոհմ (նէշիբ) ժողովուրդը մեզի հարկ եղած աշակցութիւնը չի զլանար»:

Տիգրան